

Пилипенко Володимир
(Київ)

«ДИСКУРС ПРО КОЗАКІВ» КШИШТОФА ПАЛЬЧОВСЬКОГО

1610-ті роки для Речі Посполитої були сповнені напруженого чекання війни проти потужного і небезпечного сусіда – Османської імперії. Уже більше ніж сто років загроза війни проти турків-османів не переставала турбувати польських королів і гетьманів. Захопивши 1453 р. Константинополь, османи, з метою закріпитись на європейському континенті, відразу почали наступати на землі, що займали південні слов'яни та угорці. А підкорення Кримського ханату 1475 р. відкрило Порті прямий шлях до Польського королівства, Великого Князівства Литовського та українських земель, що входили до складу цих монархій. Невдовзі султанські війська здобули важливу перемогу під Мохачем у 1526 р. і надовго закріпились у Європі. Самою ж Європою почали ширитись апокаліптичні настрої, поява турків у Старому світі розцінювалась як поява Антихриста, що передує другому пришествю Христа¹. Наявність потужного ворога підштовхувала європейські держави до об'єднання у спільній боротьбі. На чолі цього руху стояли Габсбурги, Ватикан та італійські держави, зокрема Венеція та Генуя. Спільна боротьба європейських держав мала успіхи. Так, 1571 р. турецький флот був розбитий біля Лепанто, але Порта дуже швидко відновила сили а європейські монархи так і не змогли домовитись про продовження боротьби. В останні два десятиліття XVI ст. Габсбурги активно намагались створити чергову Священну Лігу християнських держав та залучитися підтримкою Речі Посполитої. У таких умовах Польсько-Литовська держава розглядалась самими польськими дипломатами як передмур'я християнства, а українським землям, зокрема, Поділля, відводилась важлива роль у вдалому функціонуванні цього передмур'я. Так, Бартош Папроцький в «Історії жалісній...» 1575 р. писав: «Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною // з котрих недавно мали мур, як мовлять, певний. // І вже чим оті звались // то сходить нанівець. // Твій то нині Мур Гідна ПОЛЬЩА, але ж дуже слабкий // Керуй надалі обережніше, давай йому поради»².

За визначенням польського дослідника Кшиштофа Кохлера, починаючи з 1540-х років «з'явилась потреба на публічні виступи, які б підштовхнули шляхту до початку війни з турками і саме тоді починається мовна активність, яка мала за мету зміну настроїв читачів»³. Широкої популярності майже в усіх європейських країнах набула література антитурецького спрямування. Це явище в історії літератури отримало назву «турчики» (*пол. - turcyki*).

У польській літературі одним з перших, хто звернувся до «турецького питання» у своїй творчості був відомий публіцист Станіслав Оріховський-Роксолан. У своїх «Промовах про турецьку небезпеку», адресованих і королю Сигізмунду Августу, і польській шляхті, Оріховський проаналізував міжнародну ситуація та запропонував королю можливих союзників у боротьбі з Портою. Потенційним союзниками автор вважав Німеччину, Священну Римську імперію, Іспанію та італійські морські держави. Важливим для подальшого розвитку турчиків як ідейно-тематичної єдності в польській літературі було визнання публіцистом слабкості обороноздатності Речі Посполитої через відсутність надійної системи оборони та неефективність кварцяного війська. Не можна стверджувати

однозначно, що всі ці спостереження були «інтелектуальною власністю» Оріховського, але безсумнівно, вони були ним популяризовані.

З-поміж польських публіцистів XVI ст., які писали про реформування війська не можливо оминати увагою Александра Фрича Моджевського. У ґрунтовному трактаті «О роргавіе Rzeczypospolitej» (1551 р.) автор сформулював цілий ряд конкретних рекомендацій для шляхти та найвищих урядників як створити боєздатне військо, що слід зробити на коронах Корони, щоб татари не грабували українські землі, про дисципліну у війську тощо. На нашу думку, всі поради Моджевського можна розділити на кілька груп. Першою можна виділити групу порад щодо створення системи оборони на степовому кордоні з Кримським ханатом. Суть її зводилась до того, аби «були замки по всіх кордонах і в них було все, що необхідне для життя. А найкраще щоб були оснащені кордони від турків. Так як вони на кордоні ставлять замки, так і ми повинні робити»⁴. Наступний комплекс порад стосується проблем організації польського війська та покращенням його бойових характеристик. Тут автор пропонував комплекс військово-фізичних вправ за прикладом спартанців для того, аби військо завжди було у добрій формі. Останньою групою порад є фінансові рекомендації звідки отримати гроші на таке військо.

Майже четверть століття за створення антитурецької коаліції агітував Кшиштоф Варшевіцький. Його твори багато разів перевидавались в різних країнах Європи та набули значного поширення⁵. Письменник розвивав далі ідеї, запропоновані Моджевським про загальноєвропейську антитурецьку коаліцію та спільне християнське військо. Так Варшевіцький запропонував ввести загальноєвропейські податки для загальноєвропейського війська.

Автор, який отримав чи не найбільше уваги від істориків як польських, так і українських був київський єпископ Йосип Верещинський⁶. У своїх творах священник неодноразово звертався до проектів військово-господарської колонізації Дикого Поля, пропонував різні варіанти адміністративного устрою та створення війська на нових землях для боротьби з татарською агресією. У трактаті «Публіка» Й. Верещинський розвинув ідею створення на прикордонних територіях специфічного лицарського ордену для шляхти, який окрім захисних функцій цей орден мав виконувати роль вишкільного центру для молодих шляхтичів з усієї Речі Посполитої. Також Верещинський планував офіційно залучати до оборони Речі Посполитої запорожців. Зі схожою пропозицією створити окремий адміністративно-військовий регіон та повномасштабно використати козацтво для боротьби з татарами до короля звернувся і ватажок козацького повстання С. Наливайко.

Пропозиції щодо створення ефективної оборонної лінії на польсько-татарському кордоні знаходимо і у відомій «Хроніці європейської Сарматії» Олександра Гваньїні. Історик високо оцінював значення запорозького козацтва для оборони Речі Посполитої від татарської агресії. Гваньїні вважав безперспективним використання кварцяного війська у боротьбі проти татар, адже «кварти не вистачить для жовніра, бо його треба набирати більше, поки там (на Дніпрі) не постануть міста, як треба». Натомість, в «Хроніці» викладений інший проект оборонної системи, яка б мала в себе включати і території, що займають козаки. Передумовою створення такої системи стало збільшення кількості козаків: «Раніше їх було небагато, а тепер налічується до кількадесяти тисяч. Вони завдають найбільше шкоди татарам і туркам...». Опорними пунктами системи оборони кордону мали б стати фортеці. Автор відразу називає кілька зручних місць для будівництва: на дніпровських островах, у Кременчуку, на татарських шляхах. Основу прикордонного війська мали складати низові козаки. Слід відразу зазначити, що Гваньїні прямо про це не говорить, але кожного разу, коли пропонує побудувати фортецю на тому

чи іншому місці, зазначає, що там вже мешкають/несуть сторожову службу запорожці і фортеці допоможуть їм у боротьбі з татарами⁷.

З фінансуванням – Ахіллесовою п'ятою всіх подібних починань, Гваньїні не передбачав жодних проблем, адже, на його думку, будівельного матеріалу вистачає на самих островах, де будуть зводиться фортеці, а козакам за службу можна платити татарськими упоминками.

Власний варіант прикордонної колонізації та створення ефективного війська 1613 р. опублікував під псевдонімом Задора польський поет і публіцист, перекладач хроніки Гваньїні Мартин Пашковський⁸. Автор, окрім вже популярних на той час закликів побудувати фортеці на польсько-татарському кордоні, запропонував посилити кварцяне військо виборницькою піхотою з воєводств. Пашковський пропонував розділити всі воєводства Речі Посполитої на чотири групи та по чергово відправляти війська зібрані у цих групах воєводств на річну службу на польсько-татарське прикордоння. Завдання «мислити не про таку оборону, яка б тривала скількись років, а про таку, яка б тривала доки існує народ польський» поставив собі бувший турецький в'язень, а згодом автор двох військово-політичних брошур Миколай Хабельський⁹. За цікаву інформацію про Османську імперію, яку письменник подає у своїх творах, відомий польський історик-орієнталіст Богдан Барановський назвав його найбільш обізнаним автором, з тих, хто підбурював польське суспільство до війни з Османською імперією¹⁰. Хабельський пропонував реформувати польську армію, значно збільшивши в ній кількість та потужність артилерійських підрозділів та підсиливши її вибранецькою піхотою зі всієї держави. За його задумом, «аби турки не могли приступитись до берегів польських», Варшаві слід створити потужну лінію оборони що перекидала б Дністер та складалась з фортець та добре захищених міст. Пропонував Хабельський і спеціальну систему оподаткування, щоб отримати гроші для таких масштабних робіт.

Спосіб оборони від татар за допомогою жовнірів набраних у повітах, а не кварцяного війська, пропонував Войцех Кіцький у брошурі «Dialog o obronie Ukrainy u robudka z przestroga dla zabezpiezenia incursiom tatarskim.», виданій у Добромилю 1615 р.¹¹. Письменник пропонував замінити кварцяних жовнірів на військо, яке безпосередньо наймалось прикордонними воєводствами: руським, подільським, київським, брацлавським, волинським. Такий спосіб видавався авторові дешевшим і ефективнішим за кварцяне військо.

Перед сеймом 1618 р. у Кракові була видана брошура Кшиштофа Пальчовського під титулом «O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Diskvrs». Автор намагався допомогти шляхті, яка збиралась на сейм, вирішити одне з актуальних питань внутрішньо і зовнішньополітичного життя Речі Посполитої: впорядкувати відносини з запорозьким козацтвом¹².

Кшиштоф Пальчовський походив з не дуже давньої, але дуже активної шляхетської родини. Виховувався у кальвінізмі, але пізніше перейшов до католицизму. За прикладом діда та батька отримав університетську освіту, навчався у Лейпцигу. В молоді роки подорожував Німеччиною, перебував при дворі Саського електора Крістіана I та вроцлавського біскупа А. Єріна. Служив у польського війська в гусарській роті. З 1615 р. обіймав уряд освенцимського та заторського земського писаря. Рід Пальчовських брав активну участь у політичному житті держави. Дід Кшиштофа – Ян Пальчовський був земським заторським суддею, дворянином Сигізмунда Августа. Уклав збірник сеймових конституцій «Устави польського права...», який кілька разів перевидавався. Молодший брат Кшиштофа – Павел Пальчовський, був активним учасником Димітріад. Набув слави політичного публіциста, активного пропагандиста війни з Московським царством. 1609 р.

видав дві брошури присвячені московським війнам: «Kolęda Moskiewska» та «Wyprawa wojenna Króla Jego Mości do Moskwy, da Bóg szcześliwa, Rzeczypospolitej naszej żożyteczna»¹³. Як бачимо, про Пальчовських сьогодні б сказали, що вони займають «активну громадянську позицію». Тому нема нічого дивного, що і сам Кшиштоф, маючи вдалі приклади діда і брата, теж взявся за перо. До того ж, писав він про проблеми, дотичні польського війська, в якому сам колись служив.

Докладніше зупинимось на часі написання та видання брошури. Передмова датована автором 1 лютого 1618 р. Відомо, що звичайний сейм 1618 р. розпочався у Варшаві 13 лютого¹⁴. Звичайно, можна припустити, що передмова була написана раніше і датована не днем написання, а «наступним числом». Але нам здається, що в цьому не було особливої потреби і брошура справді була надрукована на початку лютого 1618 р. До того ж, слід пам'ятати, що «Дискурс» був виданий у Кракові, а сейм відбувався у Варшаві і дорога від старої столиці до нової теж повинна була зайняти кілька днів. Питання точної дати написання виглядає складнішим. На нашу думку, брошура була написана в період другої половини 1616 – першої половини 1617 рр. Причин, що змушують вибрати саме такі хронологічні межі дві. По-перше, і це не викликає сумнівів, твір був написаний спеціально для сеймуоючої шляхти. Так як «Дискурс» не був оприлюднений ні перед, ні під час сейму 1616 р., то він був написаний після сейму 1616 р., який закінчився 7 червня. По-друге, у творі нема жодної згадки про останню перед 1618 р. польсько-турецьку війну та переговори після неї. Перераховуючи угоди між Варшавою, Портою та Бахчисараєм, Пальчовський словом не обмовився про Бушевську угоду 23 вересня 1617 р., що виглядає дивно, адже автор був людиною освіченою у польсько-турецько-татарських стосунках, а Бушевська угода була тогочасною «гарячою» новиною. Тому вірогідно твір був написаний в проміжку між червнем 1616 р. та вереснем 1617 р.

Було здійснено два видання в одній друкарні Мацей Єнджейовчика (Масієжа Jędrzejowczyka). Екземпляри різняться між собою лише заголовними літерами вступу та основної частини «Дискурсу». Нам не вдалось встановити, яке з них було першим. Але на картці на титульній сторінці «Дискурсу» в Бібліотеці Варшавського університету зазначено, що відповідний екземпляр «Wyd. A», тож і ми умовно вважатимемо його першим виданням. Обидва варіанти зберігаються у фондах Народової Бібліотеки¹⁵ (м. Варшава).

На сьогоднішній день у науковій літературі існує плутанина у визначенні авторства «Дискурсу». Так частина істориків називають автором брошури Павла Пальчовського – брата справжнього автора. На нашу думку, все почалось 1929 р. з виходом першого тому «Польської літератури від початків до світової війни» Станіслава Корбута, де автором «Дискурсу» названо Павла Пальчовського¹⁶. Ми схильні вбачати в цьому звичайну друкарську помилку, бо вже п'ятнадцятьма роками раніше Кароль Естрайхер у своєму каталозі записав брошуру на ім'я Кшиштофа Пальчовського¹⁷. Нажаль, свого часу Станіслава Корбута ніхто не виправив і «Дискурс» отримав «подвійне» авторство¹⁸.

Брошура являє собою роздуми автора на тему запорозького козацтва та можливості його використання для оборони південно-східного кордону Речі Посполитої. За твердженням автора, він створив брошуру не для власної слави, чи слави козаків, з якими ніколи не мав жодних контактів, а для вирішення важливої державної справи, яка потребує «не меча Александра Македонського чи Гекторової сили, а Соломонової мудрості» (S. – A2 V) – як впорядкувати стосунки Варшави та запорожців. Зазначимо, що наприкінці 1610-х років «козацьке питання» набуло надзвичайної ваги у політичному житті польсько-литовської держави. Непродумана політика польської шляхти щодо козацтва призвела до його неконтрольованого зростання. Варшава вже не могла дозволити

собі запліщувати очі на діяльність запорожців, адже козаки не лише захищали українські землі від татарських нападів, а й нападали у відповідь і тим самим створювали напругу у польсько-турецьких стосунках, встановлювали власну адміністрацію на прикордонних територіях і тим самим перебирали на себе функції держави в українських воєводствах Речі Посполитої. За спостереженнями польських дослідників, Варшава втратила можливість поставити козацтво під власний контроль ще у другій половині XVI ст., в часи його зародження¹⁹, і тепер була змушена грати за новими правилами, які не завжди сама встановлювала.

То ж що пропонує шляхті, яка зібралась на черговий сейм Кшиштоф Пальчовський? Перш за все, покладатись на розум і логіку, а не на емоції. І слід відзначити, автор залишається вірним обраному способу мислення – у брошурі повністю відсутні емоційні заклики до війни з турками, знищення Османської імперії тощо. Для розв'язання «козацької» проблеми К. Пальчовський пропонує використовувати три категорії: почесне, корисне та можливе. Така постановка питання зумовлює і виклад матеріалу у брошурі. Умовно увесь текст можна розділити на три частини: роздуми автора про почесне, корисне та можливе у знищенні козаків.

Починає автор з почесного. З точки зору честі знищення козаків за вимогою неприятеля не є справою почесною. І Пальчовський вбачає кілька причин цього. По-перше, Україна (українські козаки) прославилася як оборонець Польщі від татар та турків. Саме так про неї говорять при дворах європейських монархів. До того ж, турки безпідставно вимагають ліквідації козаків, адже закони встановлює переможець, а Османська імперія жодних перемог над Коронаю не отримувала, а наказує «як володар своїм васалам». Насправді ж, такі люди, що чинять опір туркам, а останні нічого не можуть зробити їм є славою Польщі і те, що турки вимагають від поляків знищити таких людей є «зневагою нашою». Тож К. Пальчовський пропонує задуматись чи варто за вимогою турків знищувати запорожців, навіть, якщо турки обіцяють мир і спокій у такому випадку. З іншого боку, автор до кінця залишається шляхтичем і з двох зол (знищення козаків або війна Корони з Портою) пропонує обирати менше, а меншим злом є як раз знищення козаків, адже турки обіцяють мир, якщо король знищить козаків. Але, зрештою, Пальчовський апелює до Бога, «бо то його Канон» (вбивати чи не вбивати людей).

Автор звертається до історії, щоб обґрунтувати недоцільність знищення козаків і використовує наступні аргументи. Наприклад, Персія і Греція не мали козаків і втратили свою незалежність у боротьбі із не приятелем, а Венеція була змушена віддати османам Кіпр. Звісно, історичну достовірність прикладів, якими користується Пальчовський, можна поставити під сумнів, але, на нашу думку, вони виконували іншу роль в тексті, аніж просто історичне свідчення. Вони повинні були переконати читача у необхідності використання козаків для ефективної оборони від зовнішнього ворога, в конкретному випадку – від турків і татар.

Автор стверджує, що з часу, коли османи опанували Константинополь, ми (поляки), не маючи козаків, платили татарам жолд, аби вони не нападали на нас. Татари ж часто заключали мир із польськими королями, зокрема із Казимиром, Сигізмундом Старим, Сигізмундом Августом, але кожного разу самі ж і порушували його. «Турецькі і татарські обіцянки можна по вітру і воді писати», тож краще мати надійних козаків, ніж ненадійний мир із турками. У існуванні козаків автор бачить беззаперечну користь, адже вони звільняють невірників християн з турецького ярма, завдають великих збитків нападаючи на їх міста і фортеці. Автор стверджує, що козацтво стало надійним охоронцем прикордонних територій і татари не лише не спустошують внутрішні райони східних воєводств, а, навіть, на кочують поряд із українськими землями. Слід зазначити, що це

твердження є явним перебільшенням, що виникло із симпатії Пальчовського до козаків. За підрахунками М. Хорн, в період з 1605 по 1644 рр. на Річ Посполиту напали щонайменше 63 рази²⁰.

Корисне від козаків Пальчовський вбачає в тому, вони звільняють багатьох невільників із полону, нападають на неприятеля Святого Хреста та нищать їх фортеці. Зараз Річ Посполита не у найкращих стосунках з татарами, констатує автор, і було б погано, як би татари колонізували прикордонні землі, але козаки цього не допускають. Таких людей, котрі можуть неприятеля власними силами зустріти, автор називає найпершою обороною кожного королівства. Перераховуючи заслуги козаків перед Польською Коронаю, Пальчовський згадує з-поміж інших походи 1508, 1571 рр. і стверджує, що «хоча б від козаків жодної користі не було – то краще з ними ніж без них».

Розмірковуючи про можливість знищення козацтва, автор говорить, що це нерозумно братися за те, що виконати неможливо. Знищити козаків радили ще Стефану Баторію і ліквідувати козаків раніше було можливо, а тепер їх кількість значно зросла. У вимогах султана знищити козаків окрім очевидної, поверхневої мети – заспокоїти кордон, Пальчовський бачить ще й іншу, приховану – спровокувати громадянську війну у Речі Посполитій, щоб ослабити її і без опору захопити. «Якби ж поляки мали довгострокову війну, я б не лише не радив знищувати козаків, але й тих хто таке думав потрібно піддати остракізму» – пише автор. З відстані майже чотирьох століть, що віддаляють нас від початку XVII ст. ці слова здаються пророчими, адже всього за три роки після публікації брошури польсько-литовська держава вступила у війну з Османською імперією і за іронією долі саме козаки врятували Корону від поразки.

К. Пальчовський пропонує співпрацювати з козаками на чітких умовах: призначити запорожцям гетьмана і ротмістрів, прийняти від них присягу на вірність Короні, заборонити будь-які самостійні військові акції, за їх службу видавати плату з кварта та татарських упоминок (S. – ВЗ). Як бачимо, нічого нового у співпраці Варшави з козацтвом Пальчовський не запропонував. Все це було озвучено раніше шляхетськими послами та гетьманом на сеймах, повторювалось в угодах, що укладали козаки з гетьманом.

Чим же вирізняється Пальчовський з-поміж інших публіцистів? Фактично Пальчовський запропонував польській шляхті змінити своє ставлення до запорожців. Традиційно шляхта і магнати характеризували козаків як злочинців і злодіїв, які живуть з грабунку, нікому не підкоряються і визнають лише силу. А Пальчовський запропонував використовувати козаків на військовій службі і узаконити формально вже існуючий стан речей, адже козацтво і без дозволу короля несло прикордонну службу. Розмірковуючи над причинами виникнення, зростання козацтва та фатальними наслідками козацької діяльності для Польщі, польський історик Владислав Томкевич писав, що в кінці XVI – на початку XVII ст. слід було створити такі умови, щоб козаки відчували себе обивателями держави, прив'язаними до неї і зацікавленими в її майбутньому, але шляхетський егоїзм та некомпетентія у питаннях державної політики не дозволили реалізувати ці проекти²¹

Важко стверджувати однозначно, що автор «Дискурсу» саме так розумів роль українського козацтва у польсько-литовській державі та передбачав майбутню національно-визвольну війну українського народу під проводом козацтва, але, безсумнівно, Пальчовський закликав шляхту не бути байдужим до нагальних питань державного життя пов'язаних із запорожцями і вирішити їх якнайшвидше.

Як бачимо, починаючи від середини XVI ст. ідея реформування війська була постійно присутня в польській політичній літературі. Але відразу ж виникає логічне питання: а чи читали всі ці брошури каштеляни, воеводи, біскупи та військові урядники, які реально могли впливати на прийняття важливих державних рішень? На нашу думку, така

література мала свого постійного читача та була досить популярною. Н жаль, на сьогоднішній день ми можемо лише приблизно відтворити коло обігу турчиків, але, зважаючи на те, що до наших часів дійшла значна кількість такої літератури, можна впевнено стверджувати, що турчики користувались значним попитом. Свідченнями цього можуть бути згадки про антитурецькі твори у інших політичних брошурах того часу. Наприклад, «Дискурс» К. Пальчовського позитивно оцінив відомий польський письменник Шимон Старовольський у своїй брошурі 1618 р. «Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich», в якій охарактеризував його як вірну річ і мудру думку (rzecz słuszną, zdanie mądre)²². А польський історик Даріуш Купіш, досліджуючи формування повітового війська в Речі Посполитій, виявив у архівах переписані брошури вище згаданого Войцеха Кіцького та звернув увагу на схожість пропозицій Задори та пропозицій від малопольських сеймиків, особливо сандомирського, 1613 р. про створення повітового війська і відмови від використання кварцянних частин²³.

Тож маємо своєрідне замкнуте коло. З одного боку, антитурецька література, загалом, і література присвячена конкретній проблемі – реформуванню польського війська, зокрема, була «продуктом соціального замовлення», відображала певні точки зору польської політичної еліти на вирішення військових проблем держави, а з іншого – ці ж точки зору формувались під впливом політичної публіцистики.

Титульна сторінка «Дискурсу» Пальчовського
(відділ стародруків Бібліотеки Варшавського університету)

- ¹ Höfert A. Den Fiend beschreiben. Türkische Gefart und Europäisch Wissen über das Osmanische Reich XV–XVI Jahrhundert. – Frankfurt, 2005. – P. 67. Нажаль нам не вдалось скористатись безпосередньо монографією, тому ми використовуємо рецензію Кірстен Хорн: *Kesten Horn. That New-Time Religion: The Evolution of Religion as an Ethnographic Category in the Sixteenth Century* // <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=10190>
- ² Paprocki B. Historia żalowna o przędkości i okrutności tatarskiej []. – Kraków, 1575. – S. F2V. Український переклад вірша див.: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 181–219.
- ³ Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. – Kraków, 2004. – S. 74.
- ⁴ Modrzewski A. F. O poprawie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1953. – S. 305.
- ⁵ Твір Варшевіцького «Paradoxa» був виданий 1578 р. та потім чотири рази перевидавався: у Вільно – 1579, у Празі – 1588, у Кракові – 1598 та у Римі – 1601 рр.
- ⁶ *Стороженко А. В.* Йосиф Верещинський, киевський єпископ. – К., 1911.; *Лесяк С.* Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI століття // States, Societies, Cultures. East and West. Essayes in honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004.; *Лесяк С.* Проекти колонізації Придніпров'я Петра Грабовського (1596 рік.) // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – 1999. – Вип. 7.; *Лесяк С.* Проект козацького князівства та його автор // Сіверянський літопис. – 1997. – №1–2.; *Сас П.* Проект Задніпровської козацької держави Йосифа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К. –Черкаси, 1992. – Вип. 2.; *Сас П.* Проект реформування козацького війська Северина Наливайка // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип. 2.
- ⁷ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / Упорядкування, та пер. з пол. о. Юрія Мицика. – К., 2007. – С. 428–430.
- ⁸ [Zadora] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wŃech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – В. м. dr., 1613.
- ⁹ *Chabielski M.* Pobudka Narodów Chrześcijańskich, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacieliwi Krzyża świętego [] na po wtore przedrukowana []. – В. м. dr., 1675. – S. A2V; *Chabielski M.* Sposób rządu koronnego y gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być []. – В. м. dr., 1675.
- ¹⁰ *Baranowski B.* Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku. – Łódz. 1950. – S. 161.
- ¹¹ Український переклад брошури здійснив Валерій Шевчук: Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV - XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття). Книга 1. Література епохи Ренесансу (друга половина XV–XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – Київ, 2006. Між іншим, це чи не єдина з польських політичних брошур, яка була перекладена українською, або російською мовами.
- ¹² Практика написання і оприлюднення публіцистичних творів, газет та іншої друкованої продукції перед сеймами не нова. Такий спосіб впливу на суспільну думку використовували навіть королі Речі Посполитої. Так Стефан Баторій в часи війни з Московським царством, щоб зменшити опозицію в середині країни перед початком вального сейму 1579 р. надрукував брошуру «Regum post captam Polociam narration» - опис своїх військових перемог над ворогом. Докл. про це див.: *Knot A.* Urywki z dziejow propagandy wojennej Stefana Batorego // Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia akademickiego kola historykow Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928. – Lwów, 1929. – S. 203–220.
- ¹³ *Bibrzyci K.* Palczowski Jan. Palczowski Kszysztof // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980. – S. 61–65.
- ¹⁴ *Konopczyński Wł.* Chronologia sejmów polskich 1493–1793. – Kraków, 1948. – S. 21.
- ¹⁵ Відділ рукописів та стародруків, шифри Видання А: BN XVII.3.4880 (мікрофільм 88414); Видання В: BN.XVI. Qu.6947adl (мікрофільм 92393).
- ¹⁶ *Korbut St.* Literatura polska od początków do wojny światowej. – Т. I. Od wieku X do końca XVII. – Warszawa, 1929. – S. 265.
- ¹⁷ *Estreicher K.* Bibliografia polska. – Т. XXIV. – Kraków, 1912. – S. 31.

- ¹⁸ Останнім, хто помилково назвав Павла Пальчовського автором «Дискурсу», згідно наших відомостей, є Лех Вищельський (*Wyszczelski L. Konserpcje obrony Kresów Wschodnich w polskiej myśli wojskowej XVI–XVII wieku // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice. – Siedlce, 2004. – S. 99*). Скоріше за все дослідник і мав на увазі Павла Пальчовського, адже називає автора «Дискурсу» прихильником експансії на територію Московії, а, як відомо, Павел Пальчовський активно агітував за посилення польської експансії на схід. На нашу думку, така плутанина і далі триває тому, що історики не завжди мають доступ до оригіналу, а користуються переказами та бібліографічними покажчиками.
- ¹⁹ *Tomkiewicz Wł. Kozaczyzna ukraińska. – Lwów, 1939. – S. 29–31; Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVII. – М. – 1979. – С. 180.*
- ²⁰ *Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1962. – Т. VIII. – Cz. 1. – S. 69.*
- ²¹ *Tomkiewicz Wł. Kozaczyzna ukraińska. – Lwów, 1939. – S. 29–31.*
- ²² *Starowski Sz. Pobudra abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich // Wybor z pism. – Wrocław - Warszawa - Kraków, 1991. – S. 158.*
- ²³ *Kupisz D. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717. – Lublin, 2008. – S. 41, 37.*